

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Arccal a falnak

Varró János életéről és életművéről

Akit a hetvenes évek elején ért az első nagy Erdély-élmény – mint generációm tagjait, az ötvenes–hatvanas évek fordulóján születetteket –, nyilván rögtön találkozott Varró János nevével, ha aztán esetleg évtizedekre elfelejtette is. Amellett – illetve, nyilván, azzal összefüggésben –, hogy korábbi korlátozások után szabadon lehetett már Romániába utazni, s hogy a tömegkommunikációban sűrűbbé váltak a két világháború közötti romániai magyar szellemi életre vonatkozó hivatkozások, része volt ennek az élménynek Kós Károly kilencvenedik születésnapjának félhivatalos ünneplése, és ennek előzménye, majd folytatása, illetve az, amit jobb szó híján Kós-kultusznak vagyok kénytelen nevezni. A vele készített riportfilm vetítése a televízióban, *Budai Nagy Antal* című drámájának tévéfeldolgozása, István királyról írt színjátékának gyulai bemutatója és annak rádióközvetítése és nyilván más egyebek mellett, amelyeket emlékezetem nem őrzött meg, vagy amelyekről akkor sem tudtam, két könyvnek jutott ebben fontos szerep, s mindkettő Varróhoz kapcsolódott. Ő írta az első, az író Kós Károlyt bemutató kismonográfiát¹ (megelőzte ezt Pál Balázs 1971-ben Budapesten megjelent, Kós építőművészetéről szóló munkája), s ő jegyezte az ugyanezen alkalomra kiadott Kós-kötet, a *Kalotaszegi krónika* előszavát² (ez a monográfia szövegéből van kimetszve, lekerekítve, átszerkesztve, döntően a nyelvi

¹ Varró János: *Kós Károly, a szépiró. Kismonográfia*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár 1973 (Kismonográfiák), 199 p., 10 t.

² A kötet és az előszó adatai: Kós Károly: *Kalotaszegi krónika. Hét írás*. A bevezető tanulmányt írta: Varró János. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1973 (Romániai Magyar Írók), 517 p., 5 t.; *A szépiró Kós Károly*, 5–[63.] p.

formája is egyezik annak vonatkozó részeivel), sőt, mint a Varró-bibliográfiában közölt önéletrajzi vázlatból kiderül, ez utóbbi könyvet ő is állította össze.³ (E jubileumi kiadvány volt mindaddig, sőt, úgy tudom, máig a Kós szépprózájából megjelent legterjedelmesebb és -átfogóbb válogatás. Néhány évvel korábban megjelent egy másik reprezentatív kiadvány, az alkotó több tevékenységi területét bemutatni kívánó *Hármaskönyv*,⁴ ezt azonban Magyarországon vagy bevonták, vagy már terjeszteni sem engedték, a közvélekedés szerint Kósnak a Móricz Zsigmond-dal való találkozásairól írott emlékezése miatt, amelyben az építész-író korábbi kollégiumi diáktársa, Kun Béla nem oly színben tűnt föl, ahogyan azt a marxista-leninista ideológiának a szocialista ember-típus etikájára vonatkozó tézisei előírták.⁵ Ennek a könyvnek a reprintje egyébként 1993-ban Budapesten, az Akadémiai Kiadó gondozásában ismét megjelent, csak az előszót cserélték ki benne – az újat a kiadó jegyezte.) Az irodalomtörténész befejezetlen, posztumusz önéletrajzá-
nak⁶ olvasója elmerenghet azon, miért is van oly kevés közismert adat az Erdély-problematika itteni tudatosítása szempontjából ezek szerint oly fontos Varróról; én ebben két, egymással összefüggő tényezőnek tulajdonítok fontos szerepet. A „sorsproblémák”-ra és a sajátos „transzszilván” értékekre való egykori ráébredés hangulata már évtizedekkel ezelőtt

³ Varró János: *Szakmai önéletrajz*. In *Varró János irodalmi munkássága. Válogatott bibliográfia*. Összeállította: Ábrahám Sándorné. Kecskeméti Tanítóképző Főiskola, Kecskemét 1992, 7. p. (A bibliográfia készítője autopsziára törekedett, de, mint írja, erre nem volt minden esetben módja. Ennek tudom be a több helyütt megjelenő téves adatokat.)

⁴ Kós Károly: *Hármaskönyv. Szépiprás, publicisztika, grafika*. Balogh Edgár előszavával. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969 (Romániai Magyar Írók). (Kós nyolcvanötödik születésnapjára jelent meg [a dátum szerint késve].)

⁵ Kós egyébként a megadott helyen nem ócsárolja Kunt – „Lám, ez legalább becsületes tolvaj!”, írja róla –, aki azért került be az emlékezésbe, mert Kóséknál járván látogatóban – csak a feleség volt otthon, aki aligha ismerte őt, de valószínűleg megengedte neki, hogy szétnézzon a művész dolgai között –, emlékképpen magához vette a *Márkus* című Móricz Zsigmond-novellához írt – és reprodukcióból ma is közismert – tollrajzot. „Utólagos engedelmeddel elviszem emlékül a Móricz-illusztrációt, és hálás köszönetem hagyom helyette” – írta Kun egy Kósnak ott hagyott cédulára. Kiderül ebből, hogy ismerte Móricz prózáját. Kós Károly: *Találkozásaim Móricz Zsigával*. In *uó: Hármaskönyv*. I. m., 221–222. p.

⁶ Varró János: *Erdélyi sorsvallató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallomása*. A kötet gondozói: Ábrahám Sándorné, M. Kovács Emma és Sipos Zsolt. [Az előszavakat Páskándiné Sebők Anna és Sipos Zsolt, az utószót Ábrahám Sándorné írta.] Korda Kiadó, Kecskemét 2008, 239 p.

(talán a hetvenes évek közepére) elpárolgott, a specialisták pedig inkább az új művelődési, irodalmi jelenségekre kezdtek figyelni, a friss eredményekkel igyekeztek lépést tartani – Varró e megkésétt, *második* pályakezdésének pedig alig lett folytatása, illetve látványos eredménye. Számításba jöhetne még az is, hogy a monográfia úgy vázolta föl a történeti-politikai környezetet, amelyben Kós munkássága létrejött, hogy az megfelelt a diktatúra ideológiájának, vagy legalábbis nem állt ellentétben azzal – ez viszont, bár a recepcióban találhatunk rá utalást, csak később vált igazán fontossá, 1973-ban még ott tartottunk, hogy végre van elég adat Kósról és koráról.

Varró munkásságának könyv alakban hozzáférhető (magyar vonatkozású) része pár sorban leírható. A Kós-monográfián kívül 1976-ban történelmi regényt jelentetett meg Báthory István, az erdélyi fejedelem (majd lengyel király) koráról, amely Magyarországon is kapható volt, ha nem tévedek – minthogy (a szerzői szándéknak megfelelően) ifjúsági regényként könyvelték el –, nagy példányszámban,⁷ s amelyet aztán románra is lefordítottak. (Fordítója a jó emlékezetű Gelu Păteanu volt.) A Dacia kiadó Tanulók Könyvtára sorozatának több kötetéhez írt előszót, ugyanezek közül néhánynak a függelékét is ő állította össze (ezek a legtöbb esetben vázlatos életrajzi adatsorból álltak), illetve ugyanezeket a munkákat végezte el a sorozaton kívül, de a korábbi darabokkal azonos formátumban közrebocsátott könyveknél. (Ezeket, gondolom, a sorozatnak felsőbb parancsra történt, későbbi beszüntetését megelőző esetleges korlátozása miatt nem szerepelt a Tanulók Könyvtára „védjegy”, egyébként a később említendő *Kutassatok az írásokat* főcímű kiadványban ezek közül kettőt, magát a vonatkozó kötetet és egy kisebb Kós-összeállítást (szintén lesz róla szó lentebb) a sorozat az évi kötetei között sorol föl egy jegyzék, az általam ismert példányok borítóján, cím- és előzéklapjain azonban nincs erre vonatkozó utalás.) Összesen nyolc műről van szó, ebből Varró két munka előszavát és függelékét (1980–1981-ben) álnéven közölte. E nyolc mű hat szerzője közül öt erdélyi, illetve a romániai magyar irodalom része – Asztalos István, Kós Károly, Kovács György, Molter Károly, Szentimrei Jenő –, ezen belül négy a Helikon írócsoportjának tagja volt. Ők négyen az akkori politikai felosztás szerint a Helikon balszárnyához tartoztak, hármukat – Kóst, Molttert és Szentimreit – ideológiai nézetrokonság

⁷ Varró János: *Ki csatát nyer, koronát nyer. Regény.* Bardócz Lajos rajzaival. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1976, 377 p. A magyar–román közös könyvkiadási egyezmény keretében itthoni forgalomba került kiadásváltozat egy évvel későbbi, 1977-es.

és barátság kötötte össze (a húszas években mindenképpen, lehet, hogy később árnyalódik a kép), a nem Helikon-tag Kovács György tőlük még balabbra állt, illetve a második világháború után kommunista propagandista lett belőle. Mind az ötük megélte az 1944/1945-ös utolsó főhatalomváltást, majd beilleszkedett az új, kommunista rendbe, sőt, önként vagy kényszerből, talán azt latolgatva, hogy mi a kisebbik rossz, vagy egyszerűen azért, mert ez elől nem lehetett kitérni, el is kötelezte magát mellette. Reprezentatív sematikus, proletkultos műveket ketten írtak közülük; Kovács mellett még Asztalos (akit egyébként Varró méltat és véd emlékiratában is). A hatodik szerző Móra Ferenc: Varró két kötetben kiadott *Aranykoporsójának*, továbbá tárcanovelláinak volt gazdája a fenti értelemben.⁸ Az említett erdélyi írók műveihez írt bevezető tanulmányai s a függelékek is a kiadványok, illetve a sorozat jellegéből következően a lehetőséghez képest informatívak, kellő mértékben alkalmazzák viszont az akkori román kommunista ideológia toposzait; az 1980-tól megjelentekben általában még leegyszerűsítettebb világképet tárva az olvasók elé, mint a korábbiakban (s nem egyszer torzultabb az életművek értékelése is). Úgy látom, hogy az ennek a teleológiának inkább megfelelő Asztalos és Kovács esetében a tájékoztató tanulmányok nemigen szolgálnak megszívlelendő új gondolattal – mint érzékeltetni iparkodtam, nem is ez volt a dolguk –, de figyelemre méltó, hogy az Asztalos-regény, az *Elmondja János* előszava Gaál Gábor egykori vulgármarxista kritikájának konkrét, tételes cáfolata. Az akkor már hat éve halott Kós Károly születésének századik évfordulójára megjelent kiadványba Varró egy általa Kós első írásaként azonosított, azelőtt kötetben soha meg nem jelent írást is beválogatott, ebben rejlett újdonsága; az előszó lényegében ismét a tíz évvel korábbi monográfiából való. A Molter-kötet előszava leszámol Molter anekdotizmusának babonájával, hangsúlyozza az életmű modernségét, összetettségét, aforisztikus nyelvezetét, utal arra, hogy még a groteszk elem is megtalálható benne; Varró itt nagyra értékelt, lényegében Tamásié mellé állította a kisvárosi tárgyú – azaz „urbánus” – Molter-novellisztikát, nyilván eltúlozva annak jelentőségét, mégis rokonszenvesen, és semmiképpen sem alaptá-

⁸ Móra Ferenc: *Aranykoporsó. Regény*. A bevezetőt írta és a függelékét összeállította: Varró János. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972, 1–2. köt. (Tanulók Könyvtára 107–108.), 349, 252 p.; *Móra Ferenc és az Aranykoporsó*, 5–[36.] p.; Móra Ferenc: *Hiszek az emberben. Tárcanovellák*. Válogatta, a bevezetőt írta és a függelékét összeállította: Varró János. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár 1972 (Tanulók Könyvtára 111.), 243 p.; *Móra Ferenc, a tárcáíró*, 5–[17.] p.

lanul. A Szentimrei-tanulmány hosszú idő után elsőként adott lényeges, láthatóan gondos előtanulmányokra épített ismereteket a hagyományból ki-kimaradó íróról – sajnos ismét használhatatlan ideológiába ágyazottan.⁹ Ezt ugyan főleg a kor számlájára kell írunk – ez akkor általános követelmény is volt, sok esetben konkrét engedményeket kellett tenni egy-egy kötet megjelentethetőségének érdekében –, tény viszont, hogy menthetetlenek, a *teljes életmű* tanulságaival összeférhetetlenek az afféle állítások, melyek szerint a második világháború után „a történelem” Szentimrei „ítéletét hajtotta végre, amikor a polgári társadalmi rendszert elsöpörte”, s amikor egy füst alatt „az új távlatokat is megnyitotta előtte, reá és a hozzá hasonló, népükhöz hű értelmiségi dolgozókra bízva a tömegekhez szóló, a tömegek felemelését célzó szocialista kultúra megteremtésének nagy feladatát”.¹⁰ Menthetetlenek és összeférhetetlenek még akkor is, ha magának Szentimreinek a passzusaival lehet őket alátámasztani, ami sajnos fölötébb valószínű. Ám ebben a tanulmányban is vannak a kereteket tágtani kívánó megjegyzések; hangsúlyozza Varró azt is, hogy Szentimrei a két világháború között „összekötő híd” volt az eltérő indíttatású irodalmi csoportosulások, radikálisok és konzervatívok között, s azt is leírja, hogy az

⁹ A könyvek és a bevezető tanulmányok adatai:

Asztalos István: *Tarisznyás királyok. Novellák*. A bevezető tanulmányt írta: Varró János. Válogatta és a jegyzeteket összeállította: Bonyhádi Jolán. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár 1972 (Tanulók Könyvtára 106.), 287 p.; *Asztalos István (1909–1960)*, 5–[33.] p.

Molter Károly: *Bolond kisváros. Novellák*. Válogatta és az előszót írta: Varró János. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca 1976 (Tanulók Könyvtára 177.), 287 p.; *Molter Károly időálló embersége*, 5–26. p.

Kovács György: *Néma pásztor. Elbeszélések*. Válogatta, az előszót írta és a függelékét összeállította: Varró János. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1980, 308 p.; *Ki virrasztott a Firtos-teitén? (Jegyzetek Kovács György írói pályájáról)*, 5–[33.] p.

Asztalos István: *Elmondja János. Regény*, Az előszót írta és a függelékét összeállította: V. Vajda Enikő. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca 1980, 233 p.; *Kőza János világa*, 5–[31.] p.

Szentimrei Jenő: *Ferenc tekintetes úr. Kölcsey Ferenc életregénye*. Az előszót írta és a függelékét összeállította: V. Vajda Enikő. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca 1981, 410 p.; *Szentimrei Jenő írói útja és a Ferenc tekintetes úr*, 5–[32.] p.

Kós Károly: *A havas. Elbeszélések és a Budai Nagy Antal című dráma*. Válogatta, előszóval és függelékkel ellátta: Varró János. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1983, 286 p.; *A százéves Kós Károly elbeszéléseiről*, 5–[32.] p. A Varró által kötetben elsőként közölt Kós-szöveg novellisztikus útleírás, címe *A szebeni havasok között. Dustól Piatra Albáig*, és az Erdély című turisztikai folyóiratban jelent meg 1906-ban.

¹⁰ V. Vajda Enikő: *Szentimrei Jenő írói útja és a Ferenc tekintetes úr*. In Szentimrei Jenő: *Ferenc tekintetes úr. Kölcsey Ferenc életregénye*. I. m., 15–16. p.

osztálydeterminizmus szemlélete használhatatlan. Előre kell bocsátanom, hogy a bevezető tanulmányoknak meg a Kös-monográfiának az ideológiát érintő részei és Varró 2008-ban megjelent posztumusz önéletírása párhuzamos fejezeteinek tartalma között ellentmondások, ellentétes ítéletek vannak, amelyek csak részben tulajdoníthatók annak, hogy e munkák más-más politikai közegben születtek. Varró a föntieken kívül művek tolmácsa is volt, egyedül vagy társszerzővel lefordított néhány román könyvet; az egyiket, a román krónikairadalomból készült említett válogatást magam is haszonnal forgattam, ha kellett.¹¹ Irodalomtörténeti szempontból fontosak voltak a mezősgéi román író, Pavel Dan prózájából készült fordításai, melyek kötetben 1969-ben jelentek meg először¹² (a bibliográfia egy későbbi kiadásukat is számon tartja; ezt sehol nem találtam meg). Az irodalomtörténész 1987 őszén – nem sokkal azután, hogy családjával turistaútlevelel Magyarországra utazott, s a hatóságok, illetve nyilván a pártvezetőség tudtával vagy engedélyével itt maradt (gyakorlatilag politikai menedékjogot kért) – nekifogott önéletírásának. 1988 tavaszáig dolgozott rajta, és 1968-ig jutott el; a befejezetlen (illetve „megszakadt”) kézirat jelent meg nemrégiben könyvformában, nyilván nem a szerzőtől származó, főlegesen hangzatos címmel. Már hivatkozott (1992-es) szakmai önéletrajzában írta, hogy éppen a memoár folytatásán dolgozik, de ennek a kiadott változathoz visszakövetkeztethetően már valószínűleg nem lett kézzelfogható eredménye. Kéziratban (s talán csonkán) maradt *Oldott kéve* című történelmi regénye, s egy négyíves tanulmánya a Dacia Könyvkiadóról.¹³

¹¹ *Kutassatok az írásokat. Román krónikáirók munkáiból.* Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Pompiliu Teodor. Fordította: Varró János. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca 1983, 342 p. A kolozsvári egyetem román történészprofesszora könyvének szakszerűségét Jakó Zsigmond igazolta az Utunkban megjelent recenziójában, amely arra is alkalmas szolgáltatott számára, hogy érveljen „az erdélyi magyar történetírás régi emlékeiből” összeállítandó hasonló román nyelvű kötet kiadása mellett, ennek kapcsán meg főlvesse „az erdélyi magyar elbeszélő források román nyelvű kritikai kiadásának” kérdését, amely az Akadémia feladata lehetne. Jakó Zsigmond: *Kutassatok az írásokat.* Utunk, 1984. 4. szám, 6. p.

¹² A kötet és a hozzá írott előszó adatai: Pavel Dan: *Virrasztó. Novellák.* Fordította: Varró János. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969, 222 p.; *Pavel Dan (1907–1937)*, 5–[19.] p.

¹³ Varró János: *Szakmai önéletrajz.* I. m. 8. p. Igaz, ebben az 1992. augusztus 10-i dátumozású szövegben azt állítja, hogy a regényt még nem írta meg, illetve az nincs formába öntve, de (mint később lesz róla szó) abból már 1978-ban több részletet publikált. A mű címét a kiadvány bibliográfiai részéből ismerjük.

Nyilván látszik a föntiekből, hogy Varró Helikon-szakértő lett volna, ha hagyják. Ennek személyes vonatkozásairól az önéletírás tudósít: szerzője Marosvécsen született és nevelkedett, s szemléletét részben az határozta meg, ami jobbágy ősei mentalitásából átörökítődött, pontosabban az, amit a tartását a vécsi vártól kölcsönző jobbágyfalu többszázados múltjáról gondolt. Otthonról személyesen ismerte Kemény Jánost, a vár urát, a helikoni találkozó házigazdáját (mint írja, a háború után feldúlt kastélykönyvtárnak több száz darabját ő mentette meg, s adta később át a front után visszatérő Keménynek; állítólag ennyi maradt a gyűjteményből), a harmincas években, gyerekként találkozott az összejövétel idején a faluba is ellátogató írókkal, legalábbis látta mindegyiket, illetve tanúja volt a várkertben rendezett ünnepi felolvasásoknak is. Abba a református iskolába járt, amelyet Kemény építtetett meg, éppen Kóssal, a „Helikon bővületé”-ben kezdett írni már gyerekként. Gyermek- és ifjúkori élményeiből következően is tisztában volt tehát azzal, hogy a Helikon jelentős szerveződés volt, a legjelentősebb, amit ismert; az élő irodalom többi részével csak az internátusi önképzőkörben találkozott. Sokáig az író is ennek tagjai testesítették meg szemében. A kolozsvári egyetemen viszont 1949-től neki és évfolyamtársainak az író Nagy István – magas posztok birtokosa, ekkor éppen rektor – tanította a romániai magyar irodalmat, mármint azt, ami abból szerinte érték volt; jószerével csak önmagát és néhány kollégáját a munkásmozgalomból. Nyilván nincs túlzás abban, ahogy Varró emlékiratában Nagy István személyén keresztül az ötvenes évek romániai magyar szellemi életében ideiglenesen teljhatalmat kapott korlátolt mozgalmárokat ábrázolta (az ideiglenesség oka az, hogy más-más időszakban, de legtöbbszörre lesújtott saját pártjuk ökle), és az is elképzelhető, hogy az említett előzmények után azt sem értette meg maradéktalanul, hogyan lehet oly módon purifikálni a romániai magyar irodalom történetét, hogy szinte egyetlen író se tartozzék bele. A retrospektív kép mégis csalóka; az író utólagos ítélete szerint rendezzi el a korabeli benyomásokat és élményeket. Az önéletrajzban megnyilatkozó Helikon-kép évtizedekre elsüllyedt a szerző emlékezetében. Ez valószínűleg így is van rendjén. Varró ifjúkori tapasztalatai, mint nemzedéke számos tagjáé, többáguak, egymással ellentétesek voltak, világképe pedig inkoherens lett. Számára a végleges ítélet megalkotásához még az ötvenes–hatvanas években szerzett kemény személyes tapasztalatok sem voltak elegendőek önmagukban; legalábbis ezt szűrhetjük le az emlékirat és az életmű többi része párhuzamos olvasatából. A Varró cikkeiből, tanulmányaiból,

monográfiájából kirajzolódó, a Helikonról rajzolt kép előtt ugyanis éppoly tanácstalanul kell megállnunk, még ha számolunk is létrejöttének körülményeivel, mint Nagy Istvánéknak az íróközösségről alkotott ítélete előtt. Már régóta tudható az is, hogy Varró Kós-portréja is ellentmondásos, függetlenül az idevágó olvasásszociológiai adatok hiányában tételeszerűen nem igazolható, de erősen valószínűsíthető, a Kós-kanonizációban játszott fontos, s főntebb említett szerepétől. Erről a könyvről kilenc-tíz kritika, recenzió jelent meg Romániában és Magyarországon, tételeiből több átment a későbbi szakirodalomba; van olyan tanulmány – talán nem is egy –, amelyik oldalakon át Varró megállapításait ismétli és színezi, s közben viszonylag ritkán említi őt. A recepció hiányosságokat is emleget. Pomogáts Béla például abban a cikkében, amelyben a Kós-monográfiáról is (elismerően) írt,¹⁴ méltányolta az abban alkalmazott eszmetörténeti módszert – azért is, „mert Kós Károly életműve és tevékenysége kiváltképpen »ideologikus« jellegű” –, egyszersmind hiányolta a stílustörténeti besorolást, kevesellte a prózapoétikai elemzést. A monográfia (különösen első fejezete) mögött a maga korában páratlan filológiai munka állt. Bennem például szerzője tudatosította, hogy a ránkbarázdálta, jellegzetesen „magyar” arcával és „paraszi” múltat idéző nevével is emblematicussá váló Kóst még Koschként anyakönyvezték, hogy német-francia-osztrák származék, sejtethően (bár maga Kós ezt, azt hiszem, máshogy tudta) egy csepp „magyar vér”, egyetlen magyar paraszti, népi fölmenő nélkül (Varró megnézte például a családi legenda szerint a Szepességből Erdélybe érkezett s Szászrégenben megtelepedett családra vonatkozó egyházi anyakönyvi adatokat is); tőle lehetett megtudni akkor a legtöbbet az író diák- és ifjúkoráról; ő foglalta össze az alkotó személyiségét meghatározó – angol – preraffaelita előzményeket; egy 1872-ben megjelent Széchenyi-idézetrel közvetetten bizonyította, hogy a nemzeti építészeti forma keresése nem a dualizmusban, hanem a reformkorban gyökerezik; érzékletesen ábrázolta a mives ember minden alkotóterületére érvényes iparművészeti meghatározottságát; ő volt az, aki részleteiben is legtöbbet tudott – illetve mutatott föl – az írói életmű egészéből, föltárva annak kezdeteit is.¹⁵

¹⁴ Pomogáts Béla: *Könyvek a romániai magyar irodalomról*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 1., szám; Varró könyvéről: 116–117. p.

¹⁵ Az előbb felsoroltak közül a Széchenyi-idézetre a könyv mostani olvasása során figyeltem föl, a többi korabeli, megjelenése utáni böngészéséből (is) fennmaradt emlék.

Csakhogly azok a fejezetek, amelyek a közösségért cselekvő Kósról szóltak, a transzszilvanizmus azon kiherélt *irodalmi*(asított) változatának üdvös voltát hirdették, amellyel a tárgykör kutatói részben kényszerből bár – többségük viszont alighanem tudatlanságból –, de évtizedekig leplezték az ideológia valódi tartalmát. Sőt, egy még rosszabb változatot próbálnak népszerűsíteni. Varró Kós Kalotaszeg című lapja kiválasztott közleményeinek elemzésével azt a látszatot keltette, mintha az író már Trianon, illetve a világháború előtt, népi elkötelezettségéből (amelybe talán már valamiféle nemzetekfölöttiség is beleértendő), szembeszegülve az akkori kormánnyal s az úri Magyarországgal, szembeszállt volna a nagy-magyar állameszmével, s ezért lett a független Erdély harcosa. Ez ugyan akkor még csak az egykori fejedelemség hagyományának felelevenítését jelentette, de e „pretranszszilván” szemlélet később utat nyitott gondolkodásában a háromnyelvű egység kultuszának, következésképpen Trianon nem viselte meg őt – noha ugyanabból az orgánumból számos passziszt citálhatunk arra vonatkozóan, hogy Kós egyik kifogása éppen az volt a magyarországi kormányzattal szemben, hogy nem erősítette meg az erdélyi magyarságot a román szeparatista tendenciák ellenében.¹⁶ Azt is bizonyítani próbálta Varró, hogy Kós számos két világháború közötti nézete, cselekedete, munkája a munkásmozgalom programja felé mutat, és hogy az író – a harmincas években bekövetkezett állítólagos megtorpanása után – 1945 után ért célhoz, transzszilvanizmusának igazi, bár általa (polgári szemlélete miatt) kissé késve fölismert értelme ugyanis az elnyomott erdélyi népek közös harca uraik ellen. Kós szépirodalmi műveit pedig aszerint minősítette, hogy mennyiben feleltek meg a történelmi materializmus aktuális dogmáinak. Így a főnti, meghamisított transzszilvanizmus igazolásaként is interpretálható, a magyarországi Rákócziakkal szembeszegülő Bethlen-párti kalotaszegi kismemesek és román szövetségeseik harcát ábrázoló *Varju nemzetség* és a forradalmi manifesztációnak föltűntethető *Budai Nagy Antal históriája* remekműnek minősült, az István királyról szóló *Az országépítő* és a *Budai Nagy Antal* című dráma, amelynek címszereplője a téma epikus változatának hőse helyett már *csak* reformista, *onnan* nézve tehát retrográd személyiség lett, és az alkotó elbizonytalanodását tükrözte, vegyes értékű munkának.

¹⁶ Lásd erről részletesen, Varró szerepének bírálatával: K. Lengyel Zsolt: *Kós Károly és a Kalotaszeg 1912. A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez*. In uő: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2007 (Múltunk könyvek), 33–71. p.

Kósnak a harmincas években állítólag a forradalmi tömegek mellé kellett volna állnia; a monográfus persze nem tud arról, hogy az idő tájt a hatalom megszerzésére, vagy legalább befolyásolására csak a szélsőjobboldali forradalmároknak volt esélye. Természetesen *akkor* ezekben az állításokban nem volt semmi meglepő. Ezzel ellentétes nézetek a szakirodalomban nem jelentek meg, s ami még fontosabb: mindez egybecsengett azzal, amit Kós ekkoriban magáról mondott, amit továbbörökítésre méltónak, illetve *hasznosnak* tartott. A könyvben szereplő (háttér)információk számottevő része magától Kóstól származott, aki szerint egyébként a filológiai adatokat összegyűjtő Varró többet tudott róla, mint ő maga, aki a monográfia szövegét csak a megjelent változatban ismerte meg.¹⁷ Kós egyik Czine Mihálynak írt leveléből tudjuk azt is, hogy 1968-ban, a(z egyik) tervezett megjelenés idején ki akarták húzatni a kéziratból az életpálya politikai vonatkozásával kapcsolatos részeket.¹⁸ A most megjelent emlékirat szerint rendszeresen találkoztak, s jó kapcsolatuk bizonyítéka az az interjú is, amit szintén 1973-ban aggastyán mestere Varrónak adott,¹⁹ és az is, hogy a monográfus kéziratban elolvashatta a Kolozsvári testvérekről, a prágai Szent György-szobor alkotóiról, valójában rajtuk keresztül a középkori Kolozsvárról szóló, befejezetlen regény elkészült részeit. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a monográfia tervétől a kis könyv kiadásáig majdnem húsz év telt el, s hogy a kéziratnak végül csak egy töredéke jelent meg. Erre következtethetünk Méliusz Józsefnek a kéziratról még 1969-ben írt cikkéből,²⁰ és utal rá Csehi Gyula könyvrecenziója is,²¹ amely sejteti a kézirat vajúdásának idejét olyan hosszúra nyújtó, az „irodalomtól távoli, tudománnyal nem összefüggő megpróbáltatások”-at. Csehi szerint a könyv olvasójának csak a „készülőben lévő mű részeivel, részben tömörítésével, részben vázlatával” van dolga, bizonyára lesz még egy teljesebb változat, s ez menti is a megjelent változat a recenzióban meg is említett hibáit, elnagyolt-

¹⁷ *Kós Károly levelezése Czine Mihálllyal*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest 2000 (Nyelv és Lélek Könyvek), 38–39., 143. p.

¹⁸ Uo. 114. p.

¹⁹ *Beszélgetés Kós Károllyal*. Lejegyezte: Varró János. Dolgozó Nő, 1973. 2. szám, 22–23. p. (Ez az interjú a Varró-bibliográfiában nem szerepel.)

²⁰ Kötetben lásd: Méliusz József: *Szobor helyett irodalomszociológia...* In uő: *Az illúziók kávéháza. Vallomások 1966–1971*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1971, 172–[181.] p. Eredetileg az Utunkban jelent meg, 1969 nyarán.

²¹ Csehi Gyula: *A szépítő és krónikása*. A Hét, 1973. 51. szám, 5–6. p.

ságát.²² Méliusz pedig azt a „parlagi kritikai böllérkedés”-t tűzi tollhegyre, amely az ő tanúságtétele szerint eredetileg 300 gépelt oldalnyi kézirat megjelenését akadályozza. „Katedra nélkül, homokra vetett halaként levegő után kapkodó fiatal marxista irodalomtudós munkájáról van szó”²³ – írja Méliusz. Két olyan ember állt tehát Varró mellé a dogmatikusokkal szemben, akiknek maguknak is megvolt a maguk sötét dogmatikus korszakuk. De Varró könyvét, illetve szemléletét – erre később utalok még – azok is bírálták, akik éppen a dogmáktól akartak szabadulni. Onnan nézve nyilván azok voltak a dogmák hívei, akik Varrót védtek. Természetesen mindegyik ezzel kapcsolatos írásban volt igazság is.

Varró János emlékiratának gerincét a Csehi által emlegetett, „tudománnyal nem összefüggő”, de a tudomány útját determináló dolgok leírása adja: a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem magyar irodalom tanszékének – disszertációját Kós Károlyról Szabédi László biztatására író – adjunktusát 1958 nyarán letartóztatták, majd tizenhat évi kényszermunkára ítélték. Kálváriája része annak a programnak, amelynek különböző fázisai a kolozsvári magyar tudományos élet tagjainak stigmatizálásához, sokuk bebörtönzéséhez, a többiek megtöréséhez, végül az egyetem fölszámolásához, illetve – a város román egyetemével való összevonás után – a Babeş Bolyai egyetem fölállításához vezettek. A hatalom, illetve a párt első eredménye az önállósulásra törekvő magyar diákszervezet vezetőinek többlépcsős, illetve több elkülönített csoportjával leszámoló pere (ebben ítélték el Páskándi Gézát is), a következő, szoros összefüggésben az előzővel, a magyar nyelv és irodalom három tanársegédéé – előbb Dávid Gyuláé, majd két évvel később Varró Jánosé és Lakó Eleméréé (e perekben is voltak diákok), s ezt tetőzte be az az 1959-es egyesülési gyűlés, amelyen az ülést vezető Nicolae Ceauşescu úgy megszegyenítette az egyesülést (kényszerből) támogató, de a mün-der becsületét védeni akaró Szabédi Lászlót, hogy többen is ebből eredeztetik Szabédi öngyilkosságát, akinek jelleméhez, bölcsességéhez és korlátoltságához Varró is fontos adalékokat szolgáltat.

Az emlékirat-író és nemzedéke világképét, azt, hogy hogyan reagáltak az ötvenes évek közepének eseményeire, sajátos fényben mutatják a szerző gyermekkörárol és diákéveiről szóló fejezetek. Az első

²² Idézett szakmai önéletrajza utolsó oldalán Varró is említi, hogy „kiegészítve” megírná a teljes Kós-monográfiát, ha találna rá kiadót. Ebben nyilván más világképet tükrözött volna, mint azelőtt.

²³ Méliusz József: *Szobor helyett irodalomszociológia...* I. m. 176., 174. p.

élménykör egyedi, de meghatározó: Varró limesnek látja szülőföldjét, a Maros menti északi magyarság településterületét, amelyet közbeekelődött román falvak vágnak el a Székelyföldtől, az emberek tudatát itt meghatározza a peremlét. Nem biztos, hogy ez csak utólagos konstrukció, lehet egy valaha tényleg létezett életézés felnőtt fejjel történő identifikálása is. S a könyvnek a falu múltjáról írott oldalaiból még egy sajátosságra fény derül: Vécs valaha oppidum volt, s nem zárható ki, hogy lakói mentalitásába ebből is átszármazott valami. Emellett ott van a vár és személyesen a „kegyúr” hatása, a tény, hogy a helikoni írók könyvtárat létesítenek a falu számára, amelynek a gyerek Varró szorgos használója lesz. E peremlét, a mindennapi élet, a falusi (tisztos) szegénység érzékeltetése is sok helyütt igen szemléletes, s a könyvben viszonylag részletesen szerepel a közösségnek a második bécsi döntés utáni – magyarországi – állapota is. Varró, aki maga is „haszonélvezője” volt az infrastruktúra ekkori kiépítésének (vasút, kőbánya, erődépítés) – 1943 nyarán, tizenöt évesen „teljes jogú munkásként” dolgozhat a ratosnyai kisvasútnál –, úgy látja, abban, hogy a kisebbségi közösség a század második felében is megőrizhette – bár csonkultan – identitását, része volt a négyéves „magyar uralom”-nak. Állítja, hogy ezekben az években (legalábbis az őt környező világban) nem nyilvánult meg románellenesség sem a közigazgatás, sem az őslakosság részéről (noha azt megelőzően, a királydiktatúra idején a falu kis számú román lakossága kezdett „aktivizálódni”) – a tettlegességig fajuló etnikai ellentétek a román rezsim visszaállításához köthetők. Filmszerű a magyar alakulatok beérkezésének (amikor is a kivonuló román katonák több, őrségben álló magyar parasztra is rálőnek, egyikük meg is hal) s annak a leírása is, hogy évekkel később, a front miatt történő kiürítés és elnéptelenítés után hazainduló vécsieket hogyan csalják törbe, ejtik fogságba és rabolják ki az őslakos németek által elhagyott Szászlekcencén egy román paramilitáris osztag tagjai, amelynek parancsnoka, egy csendőr törzsörrmester nem sokkal később már községi bíró ugyanott. Ekkor már a szülőfalu is kettéhasad: a vécsi románok kifosztják a magyar házakat; a hazaérkező férfiakat összegyűjtik, a csendőrök segítségével elzárják – a sejtetett nagyobb drámától az menti meg őket, hogy éppen másnap vezetik be (ideiglenesen) a szovjet közigazgatást. De az ellentétek persze ezzel nem simulnak el. Varrót később egy ízben egy román katonatiszt menti ki azoknak a szintén román fiataloknak a kezéből, akikkel együtt nőtt fel. Nem mindenkinek volt ilyen szerencséje; a könyv utal az Észak-Erdélyben

már a „rend” helyreállta után elkövetett gyilkosságokra. Varró marosvásárhelyi kollégiumi éveiben – egyébként a háborús években a trianoni Magyarországról Vécse áthelyezett tanítónő győzte meg az apját, hogy gimnáziumba kell íratni a gyereket – is megtapasztalta az egymást erősítő többségi sovinizmus és a kommunizmus hatását. Lélektanilag érthető – és más forrásokból is igazolást nyer –, hogy a marxista ideológia érvényesítésében sokan – így nyilván Varró is, aki korán bekerül az ifjúsági mozgalomba, ha nem válik is csinovnyikká, sőt, apró retorziókat neki is el kell szenvednie – a nemzetiségi elnyomatás megszüntetését vagy a kivédésére alkalmazott eszközt látták. Az emlékirat viszont (talán töredékes jellegének, befejezetlenségének következményeképpen) adós marad e benső folyamat föltárásával, a szerző alig reflektál saját korabeli világgépére és az abból következő döntésekre; élettörténetét szinte csak a későbbi nemzetvédő, kisebbségvédő ideológián átszűrve láttatja. Nem hiszem, hogy egyszerűen kozmetikázásról lenne szó, inkább arról, hogy nemzedéke számos tagjához, talán többségéhez hasonlóan benne is egyszerre élt a két szemlélet, igény – szociális felszabadulás, nemzetiségi jogegyenlőség –, ezek ellentétei letompultak, s utólag nehezen szétválaszthatóan keveredtek egymással. Mindaz, amit Varró kollégiumi éveiről, a forrongó diákság állapotáról ír, ezt látszik alátámasztani. (Mellékszál, hogy Vásárhelyen betekintést nyert a polgári milióbe is. Ennek értékeit, úgy látom, csak az emlékiratban tudatosította.) Utólag is az a meggyőződése, hogy a magyarokat, legalábbis a Magyar Népi Szövetség szavazóit a román polgári pártok sovinizmusa kergette a kommunizmus karjaiba, s mintha élete végéig nem vette volna észre, hogy nemzedéke majd mindegyik tagja szem volt a láncban. Úgy emlékszik ugyanis, hogy látta a gazdasági helyzet romlását, a társadalom züllését, érezte a kisebbségére rakott béklyó feszülését – de elfogadta a kommunizmus elveit (mert az szerinte fölszabadítja az embert a nyomorból). Belül ugyanakkor elutasította a gyakorlatot, amelynek román sovinizta változatát ismerte meg. Korabeli írásait olvasva persze még ennyi szellemi függetlenséget sem feltételeznénk róla, mint ahogy nemzedéke legtöbb, ez időben már publikáló tagjáról sem. A korszak erdélyi magyar egyetemistái, úgy tűnik föl, néhány kivételtől eltekintve nem ismertek és/vagy nem fogadtak el más ideológiát, mint a marxizmus-leninizmust, legalábbis más alapokból kiinduló világgépet nem szegeztek szembe vele. Varró lateiner alkat lehetett, már kollégista korában sokat tanult, nyelveket magolt, utóbb igyekezett megismerkedni a társadalomelmélettel is;

Marosvásárhelyen diáktársaival már a magyar időkben a nép fölemelésének szempontjai vezették őket olvasmányaik kiválasztásában. Ez megy át aztán – a könyvben szinte észrevétlenül – a marxizmussal való azonosulásba. Ez részben érthető: a hatalom már minden egyebet kiiktatott: más nem is volt kéznél, illetve mindent ebből a látószögéből lehetett szemlélni. A kolozsvári magyar egyetemisták (véleményét nyíltan hangoztató része) és a fiatal tanárok az ötvenes évek közepén örömmel üdvözölték a magyarországi reformfolyamatokat. A tárgyalt emlékiratból is az derül ki, hogy szerzője (bár ezt fogalmilag nem tisztázza, nem is nagyon tárgyalja) a nemzeti igénnyel és a tudományosság speciális követelményeit is a valamiképpen demokratizált, „népiesített” kommunizmus győzelmével látta biztosíthatónak. Ráadásul azok, akik bizonyos társadalmi szerepet igyekeztek betölteni a fiatal erdélyi magyar értelmiségből, az 1956-os magyarországi forradalomhoz vezető eszmékre figyeltek (amelyeket nagyrészt szintén kommunista neveltetésben részesült értelmiség dolgozott ki), s a döntő napokban ezek követőivel vállaltak szolidaritást. A forradalom előtt Varró, disszertációja befejezésének, a tárgyára vonatkozó magyar levéltári anyag átnézésének céljából hivatalos útlevelet kért Magyarországra. Főnt azonban úgy döntöttek, hogy a munka tárgyához, Kós tevékenységéhez és a korhoz, amelyben életművét létrehozta, nincs adat a szomszédos baráti országban, így az irodalomtörténész tanár végül turistaútlevelel jutott el Budapestre, ahol is a magyar egyetemi kollégák – Czine Mihály, I. Tóth Zoltán, Varga János és mások – jóvoltából tanúja volt a reformfolyamat utolsó fázisának; ott volt például a nagy demonstráción, Rajk László újratemetésén, ahol Nagy Imre is megjelent. Világos, hogy a forradalom napjaiban a kolozsvári egyetemen – ekkor a román kommunista párt még nem tudta, hogy két hét múlva fasiszta ellenforradalomként fogja értékelni az eseménysort – ő, Varró lett a központja a mozgalommal rokonszenvező diákoknak és tanároknak. A fiatalok a forradalom mellett foglaltak állást, és azt valóban (kommunista) forradalomként értékelték, de hogy mennyire bizonytalan lehetett még a magyar vezető értelmiség pozícióban lévő része is, éppen a Varró által egyaránt apjaként és mestereként tisztelt Szabédi László példájával világítható meg. Szabédi e napokban a Szovjetunióban volt hivatalos úton, s betűről betűre elfogadta az események hivatalos értékelését. A forradalom vérbefojtásának első napján érkezett haza, s már a repülőtéren, a bukaresti rádió magyar adása munkatársainak kérdésére válaszolva elítélte „az ellenforradalmi kísérletet”, s helyeselte az orosz beavat-

kozást. Másnap Kolozsváron a párt kivezényelte az első éves magyar szakosok ideológiai megdolgozására; a fiatal tanárok a szomszédos szobából – Varróéból – hallgatták Szabédi rabulisztikáját – aki „ragyogó szellemi fegyverzetét harcba vetette” –, „gyakran hangos kacagással honorálva formalista dialektikájának meglepő eredményeit”. Szabédi végig hallotta a (nyilván gúnyos) nevetést, az előadás végén pedig látnia kellett, hogy a diákok „tüntető némasággal” hagyják ott az előadótermet. Dühösen rontott be a szomszéd szobába, ahol már csak Varró tartózkodott, éppen kezét mosott. A professzor megörült:

„– Varró kolléga! Hát hazajött? Végre egy szemtanú! Beszéljen már, szemtanútól akarom hallani, hogy mi is volt ott valójában.

Épp a kezemet töröltem, így hát kezét sem nyújthatott. A lelkenző ember láttán gonosz indulat szállt meg, s alantas módon reáfröcskölttem minden keserűségemet.

– Nem voltam ott, Szabédi elvtárs, de azért tudom, hogy mi történt. Ismerte-e I. Tóth Zoltánt? (Nagyon jól tudtam, hogy barátok voltak.)

– Hogyhogy ismertem? – meredt rám meghökkenne. – Ismerem, hiszen jó barátom.

– Csak volt, Szabédi elvtárs. Meghalt. Lelőtték.

Szabédi arca összerándult, szeme kikerekedett.

– Lelőtték? De hát miért?

– Mert ő is ellenforradalmár volt – mondtam gúnyosan. A törülközőt a helyére tettem, s a megkövült Szabédi mellett ellépdelve kimentem a szobából. Hetekig nem beszéltem vele. Ezeket a heteket soha nem bocsátom meg magamnak.”²⁴

Varró az ötvenes években tehát az élvonalba tartozó reformista kommunista népi értelmiséginek a típusát képviseli, ezen belül viszont nyitva tartja a szemét, és látja, hogy más van az utcán, mint a vezércikkekben. Ellenőrizhetetlen, hogy 1956 novemberétől letartóztatásáig hogyan vélekedett és nyilatkozott a levett forradalomról; a szóbeli folklór általam ismert része azt őrizte meg, hogy 1957-ben vagy 1958-ban, tehát letartóztatása előtt, a hivatalos álláspontot kérte számon diákjain. Megfélemlíttetéséből? Vagy talán elbizonytalanodott? Taktikázott? Erről sajnos nem szerepel semmi a – mint mondtam: csonka, befejezetlen – emlékiratban. Talán feledékenységéből vagy a szerkesztés sajátosságából eredően – esetleg a megírás időpontjának folyamányaképpen:

²⁴ Varró János: *Erdélyi sorsvallató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallomása*. I. m., 112–113. p.

Magyarországon a kézirat megszületésének idején még nincs demokrácia, de a párt- és államirányítók már feszült viszonyban vannak Romániával –, hiszen egyébként érződik a könyvön az önbírálatra való bizonyos mértékű hajlandóság is. Példáként hadd említsem azokat a passzokat, amelyekben a raboknak a körülmények hatására történt elállatiasodásáról szól Varró, de könyvből kaptam egyszerű választ arra is, hogy a vizsgálati fogságban kik, hogyan és mikor vertek, mi volt a módszer, amit a brutalitásoknál alkalmaztak, s a szövegből az is fölsejlik, hogy miért, azaz a taktika és „módszertan”. A börtönökben és lágerekben, ahová Varrót vitték, tucatjával hulltak az emberek, közülük több mellette lehelte ki a lelkét; Szamosújváron a fegyőrök rendszeresen betörték a cellákba, válogatás nélkül ütötték-verték azokat a rabokat, akik nem tudtak az ágy alá bújni közülük (itt korábban, 1957-ben sortűzzel törtek le egy úgymond börtönlázadást); a Duna-deltában alkalmazták a botbüntetést, ami akkor éppen „szabályos”, törvényes büntetési eszköz volt; ugyanott hetekig kellett várni egy-egy, a mellékhelyiség padlójára terített hulla elszállítására. Azt, hogy az emlékirat-író nem túloz a rajta alkalmazott testi erőszak leírásában, közvetetten ellenőrizhetőnek tartom. P. Sebők Anna 2001-ben megjelent könyvében közli az 1956-tal kapcsolatos perek elítélteivel készített interjúit, s itt Varró a következőket nyilatkozza a tárgyalás előtti időről: „Nem a verés volt a legrosszabb, hanem az, hogy az embert nem engedték aludni. Ezzel örületbe lehetett valakit kergetni. Nem beszélve a téli jeges fürdőről; amikor tisztálkodás gyanánt belegyűrtek a jéghideg vízbe. Tehát a verés apró semmisség. Ha megverték, fáj, tíz perc múlva nem fáj, ha csak el nem törik valakinek a csontját. De úgy, ahogy Bartis Feri leírta *Rácsok között Romániában* című könyv[é]ben – aminek kétharmadában őt verik, állandóan verik –, ezek lehetetlen dolgok.”²⁵

Az emlékiratnak körülbelül a felét teszi ki az 1956. őszi kolozsvári eseményektől a szerző letartóztatásán, elítélésén, börtön- és lágerélményein (szamosújvári börtön, stoenesti láger, grindí láger, Jilava) átívelő, a szabadulásig (1964. július 28.) tartó események leírása. Az, ami mással történt, amiben nem vett részt, szűrve jutott el a rabhoz, ezekhez az eseményekhez s a bennük résztvevők jellemzéséhez az emlékirat nem is lehet egyedüli forrásunk. Abból, amit maga tapasztalt meg, a pusztá

²⁵ P. Sebők Anna: *Kolozsvári perek 1956*. Hamvas Intézet, [Budapest] 2001 (Arc és álarc), 204. p.

eseményeken kívül a rabok típusainak leírását, sokuk személyiségének ábrázolását is fontosnak tartom. Az első meghatározó élménye Varrónak Szamosújváron ez volt: „A cella képe inkább valamilyen iszonyatos vízióra emlékeztetett. Mintha csak az öreg Brueghel festette volna: amikor a cellába léptem, a plafon felé meredező, csupasz vaságy vázán eltorzult arcú, sápadt, sovány, rabruhás emberroncok csüngtek fűrtökben s rám bámultak. Azon sem csodálkoztam volna, ha nem emberi hangon szólalnak meg, hanem kaffogni vagy nyávogni kezdenek, mint a majmok. Iszonyatos látvány volt.”²⁶ A folytatás egyébként borzalmasabb, csak nem ennyire képszerű. De már a kezdet is biztató; amikor a rab a börtönparancsnok kérdésére, hogy mit csinált, amiért idehozták, azt válaszolja, hogy semmit, ezt a választ kapja:

„– Menj az anyád picsájába, bűdös bandita, ha semmit sem csináltál volna, odavetettek volna neked vagy öt-tíz évet, de nem tizenhatot.”²⁷

Az emlékirat utolsó oldalain a személyes életút 1964–1968 közötti szakaszának összefoglalása áll, amelynek során a funkcionáriusok megakadályozzák Varró kísérleteit az értelmiségi pályára való visszatérésre, régi disszertációját nem védheti meg, a doktori vizsgájához írandó újnak a témáját – Benedek Elek munkássága – előbb jóváhagyják, aztán e döntést utólag visszavonják, könyve megjelenését megakadályozzák, s azok az ismerősei, akik a hatalom részét képezik ekkor – például Constantin Daicoviciu, az egyetem történész rektora, vagy Nagy István, az író – úgy kezelik, mint a pestisest. Némi fokozatokkal: a rektor rögtön kidobja, az író legalább fogadja őt. (Első pillantásra az tűnik a legembertelenebbnek, de pszichológiailag a leginkább az indokolható, hogy [az ő egyetértésével, illetve szándékának megfelelően, a gyerekek védelme végett] elvált felesége kidobja őt, amikor szabadulása után meglátogatja, nem engedi, hogy kapcsolatot tartson a fiaival, akik közül a kisebbik már letartóztatása után született – akit tehát hazatérése után látott először.) A könyv ott szakad meg – sajnos –, amikor a Ceaușescu-éra első szakaszában a magyarok integrációja érdekében kibővítik a kisebbségi intézményrendszert, s Varró előtt is megjelenik az első reménysugár, hogy ismét értelmiségivé válhat. Arról viszont, hogy ez a nyitási folyamat hogyan zajlott le, aztán nem sokkal később hogyan zárult le, miképpen adta át a helyét egy sokkal zártabb és brutálisabb rendszernek, amelyből végül maga az író

²⁶ Varró János: *Erdélyi sorsvallató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallomása*. I. m., 158. p.

²⁷ Uo.

is elmenekült, mert otthon nem tudott értelmes célt találni magának, e könyvben, néhány utalást leszámítva, nem esik szó. Az itt már nem tárgyalt folytatásról ez szerepel a szakmai önéletrajzban: „1969 tavaszán Méliusz József közbenjárására – aki akkor a frissen létrehozott Magyar Dolgozók Tanácsának az elnöke volt – a kolozsvári hadi törvényszék újratárgyalta politikai perünket, és felmentett. Ennek következtében 1970. január 1-től kineveztek az akkor létesített kolozsvári Dacia Könyvkiadó magyar osztályának szerkesztőjévé, ahol 1987. augusztus 5-éig dolgoztam.”²⁸ Kiadói munkájából ugyanott a Kismonográfiák és a Tanulók Könyvtára sorozatok szervezését emeli ki, az utóbb említett sorozatot egyenesen „a romániai magyar könyvkiadás legfontosabb vállalkozásá”-nak minősítve.²⁹ Ide tartozik még, hogy pályáját a Kecskeméti Tanítóképző Főiskola tanáraként fejezte be.

A pálya első részének e vázlatos képe indokolhatná, hogy a börtönviselt, sokáig a publikálástól is eltiltott Varró miért képviselte olyan kategorikusan a munkásmozgalmi szempontot Kós-monográfiájában – különösen akkor, ha azt is számításba vesszük, hogy a vádpontoknak az 1969-es „felmentői bírói végzés” segítségével történt rekonstrukciójában ez is ott van (utolsó előtti, tizenegyedik pontként): „Kós Károly munkásságáról írt kandidátusi disszertációmát antimarxista, nacionalista-revizionista szellemben írtam meg, melyben egy önálló Erdélyért szállok síkra, le akarván választani Erdélyt Románia testéről.”³⁰ Azon sem csodálkozhatnánk, ha az örökség átmentése érdekében álcázta volna a lényegét, mint annyian. A könyv szemlélete mindazonáltal nem a börtönévek után formálódott ki: ott gyökerezik a „szabadság” éveiben. A monográfus emlékiratában kárhoztatja az erdélyi magyar értelmiséget, amiért belement egy „felületes”, „hatástalanított” Kós-kép ápolásába, s közben vagy megfélemedezik arról, hogy ezt a képet ő örökítette meg, vagy – s ez talán valószínűbb – túl nagy jelentőséget tulajdonít (az esetleges) műnászoknak, a saját könyvében szereplő többletinformációknak, a hivatalos állásponttól való kisebb eltéréseknek. Ez a „kisebb” azonban relatív; minősítése mindig az apparátustól függött. E világ abszurditását épp az mutatja, hogy az, amit ma apróságnak látunk, akkor sorsokat fordíthatott jobbra vagy balra. Tudni kell ehhez, hogy az ötvenes években Varró volt az, aki talán a leghatározottabban képviselte azt az elvet, hogy az iroda-

²⁸ Varró János: *Szakmai önéletrajz*. I. m. 6. p.

²⁹ I. m. 6–7. p.

³⁰ Varró János: *Erdélyi sorsváltató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallomása*. I. m., 153. p.

lomtörténet-írásnak vissza kell fordulnia a dokumentumokhoz, hogy forrásismeretre és -kritikára van szükség. Egyik 1955-ös cikkében³¹ írja le, hogy elkísérte erdélyi útján a budapesti egyetem Adyra vonatkozó forrásokat kereső aspiránsát, Varga Józsefét, s eközben tudatosulhatott benne, mennyi dokumentum lappang, amelyeket meg kellene menteni, föl kellene dolgozni, s hogy mennyi kallódott el. Elsőként a művek értelmezéséhez, értékeléséhez is fontos magánlevelezéseket (például a Nyugat köre és az erdélyiek közöttiek) említi, amelyekben ott lehet vagy ott van az is, amit a szerzők a cenzúra miatt nem foglalhattak bele a művekbe. Szinte programként hirdeti meg e cikkben ennek az anyagnak az összegyűjtését és a tudomány rendelkezésére bocsátását; itt a román akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályára és az ott dolgozó magyar irodalomtörténészekre hárulna nagy feladat. (Az emlékiratból kiderül, hogy az egyetemen végül valóban szóttek terveket egy dokumentumtár létrehozására.) Fontos a megszűnt városi irodalmi társaságok könyvtárban vagy magán-személyeknél lévő hagyatékának földolgozása is. Újabb lényeges tétel a levéltári anyagok hozzáférhetővé tétele – ezeket a bürokrácia rendszerint elzárja a kutatók elől; a legelrettentőbb példa a marosvásárhelyi Tartományi Levéltáré, itt a villanyvilágítás nélküli alagsorban rendszerezetlenül, egymásra halmozva áll az anyag – „Megborzadva néztük, ahogy a kezelő-személyzet égő gyufával keresgélt az évszázados, puskaporszáraz iratcsomók között”. Több tanulmányának utalásaiból kiderül, hogy Varró szövegszinten nagyon jól ismerte a két háború közötti erdélyi magyar irodalmat, és az egyes műveket történelmi összefüggésekbe is tudta helyezni. Több, e korszakban született írásából egy kisebbségtörténet, kisebbségi eszmetörténet vázlata sejlik föl. Csak éppen mindezt használhatatlan optikán át szemlélhetjük, s ezen át nézte ő is. Talán megvilágíthatja e probléma feszültségeit, többszörös ellentmondását az az 1970-ben az Utunkban lezajlott kisebb, de kacskaringós vita, amelyet Varró robbantott ki Sóni Pál *A romániai magyar irodalom története* című – akkor már mások által is kritikusan minősített – kompendiumáról írott bírálatával.³² Varró ekkor a korábban hivatászerű dogmatikusnak tartott, utóbb filológiai munkát is végző, könyveit egyébként nála sokkal simábban megjelentető Sóni egyetemi tankönyvéből főképp a történeti-szociológiai háttérrel hiányolta, az irodalomtörténeti korszakoláshoz pedig társadalomtörténeti, köztörténeti

³¹ Varró János: *Írói dokumentumok nyomában*. Igaz Szó, 1955. 3. szám, 64–66. p.

³² Varró János: *Irodalomtörténet és önismeret*. Utunk, 1970. 1. szám, 2–5. p.

dátumokat javasolt.³³ Viszont őt magát is többen a dogmatikus irodalompolitika és irodalomtörténet-írás képviselői közé sorolták, például Kántor Lajos, akinek vitacikke utóbbi kötetben is megjelent,³⁴ s aki az irodalomelméleti szempontok érvényesítéséért bontott zászlót. Erre a pengeváltásra még a Kántor–Láng-féle irodalomtörténet megjelenése előtt került sor. A kor erdélyi magyar kulturális sajtójából még ekkor is kiütközik az esztétörténeti, irodalomtörténeti kérdésekben való tudatlanság, és mindent meghatároz az ideológiai eredetű információs zárlat. Az irodalompolitika korábban nemcsak a történeti módszert, de még az alkalmazható nyelvi elemeket is kijelölte, így a Varró követelte történelmi környezetrajz is csak tudománytalan lehetett, ám az irodalomtörténet ekkor valóban pótolni lett volna kénytelen a politika által nem engedélyezett (tárgyszerű) kisebbségtörténet-írást. Azt, hogy a vitafelek egyike sem csupán a maga őszinte és elfogulatlan álláspontját képviselte, illetve hogy a tiszta tudományosság irányába vezető út nem volt járható, ékesen bizonyítja, hogy „a dogmatizmus agresszív kizárólagosságá”-nak hadat üzenő Kántor szintén csak úgy tud érvelni az irodalomelmélet szakszerűbb szempontjainak érvényesítése mellett, hogy hivatkoznia kell arra: az esztétika létjogát hirdető műveket (illetve egy részüket) a kommunista tudományosság már integrálta. És ilyen integrált vagy integrálható művekkel szembeníti Varró szemléletét. Lényegében ott lebeg az egész gondolatmenet fölött (az éppen érvényben lévő) dogmarendszer mint fellebbezési fórum. Ez, azt hiszem, mindenkit jellemzett, aki akkoriban hozzászólt ezekhez a kérdésekhez. Másrészt viszont azok, akikre korábban mint Varró pártfogóira vagy méltatóira hivatkoztunk, például Méliusz, ugyanúgy egy, a marxizmus-leninizmusból kiűzött tudomány, a szociológia honosításának érdekében hivatkoztak; az ő nézőpontjukból azok voltak a dogmatikusok, akik ezt akadályozták. Olyan az egész, mintha a különböző, de az „elv”-nek magukat egyaránt alárendelő (érdek?) csoportok a dogmatizmus szitokszavával próbálnák egymást a partvonalon kívülre szorítani. Tudjuk egyébként, hogy például Kántor maga is fontosnak tartotta a történeti környezetet és annak földolgozását; lehet, hogy csak azt tartotta vigasztalannak, amit Varró közvetített erről. Nem szabadulunk viszont attól a benyomásunktól, hogy e nemzedék(ek) mindahány tagjának ott csengett a fülében az a mondat, amit Var-

³³ „Az irodalmi korszak a társadalmi fejlődésnek egy-egy jól elhatárolható korszakát jelenti [...]” I. m., 2. p.

³⁴ Kántor Lajos: *Vissza vagy előre?* In uő: *Korváltás. Kritikák, tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979, 28–[35.] p.

rónak kiáltottak oda letartóztatói, amikor beértek vele a securitate épületébe: Cu fața la perete! (Arcsal a falnak!) Fél életükön át csak a dolgok falra vetülő árnyékát láthatták, ám ezeket a dolgokat mesterségesen varázsolták mögéjük, nem úgy, mint Platón barlang hasonlatában. S végig ott állt mögöttük a rendőr, nehogy megfordulhassanak.

Milyenek látta hát Varró a romániai magyar irodalom kezdeteit, illetve a helikoni, emlékiratai szerint számára oly fontos értékvonulatot? Már a címe is majdnem mindent elárul erről annak a háromrészes írásának (mint az emlékiratból megtudhatjuk: disszertációja egyik fejezetének), amelyet az Utunk 1957. 34–36. számában közölt (a híres Nézzünk hát szembe sorozat, illetve vita részeként): *A megalkuvás és jobbtorolódás gyökerei*. Jó érzéssel ismerte föl, hogy a polgári radikalizmus, illetve a polgári demokratikus forradalomban Magyarországon hatalomra került, majd elbukott csoportok eszmevilága Erdélyben tovább élt – ám azt, hogy nem kapcsolódott össze a munkásmozgalommal, és nem vitte diadalra a „kizsákmányoltak”, főként a proletariátus ügyét, részben az írók árulásával magyarázta. Az erdélyi polgári demokrácia hívei nem tudták követni Adyt a forradalmiságban, a magyarországi proletárdiktatúrával pedig a történelmi események következtében már nem lehetett közvetlen kapcsolatuk. Aztán amikor a demokrata írók látták, hogy nem aktuális a világforradalom ügye – és megijedtek a szocialista változattól –, továbbá fölismerték, hogy a romániai hatalom birtokosai veszélyeztetik az érdekeiket, tömegével álltak át a revizionizmusra spekuláló magyar reakció oldalára. A dezertáláshoz, illetve ahhoz, hogy a magyar egység az egész kommunista korszakban elvtelennek tekintett programjával „manipuláló” burzsoá-földesúri osztály szolgálatába állhassanak, a polgári ideológusok vertek hidat, akik közül Varró elrettentő példaként az Ady védelmében könyvet író – tehát szerinte a kommunista forradalmat eszmeileg előkészítő Adyt meghamisító – Makkai Sándort emelte ki. A püspök művei közül, Ady-könyvében, a *Magyar fa sorsán* kívül még a *Magunk revízióján* verte el a port, amely a protestáns etikának abba az erdélyi áramlatába tartozott, amelynek egyes darabjait a hetvenes évektől a marxista filozófusok, Gáll Ernő és Balázs Sándor a kisebbségi humanizmus emblematisz darabjaiként értelmezték. Már 1957-ben, tehát letartóztatása előtt (illetve még az ’56-os forradalom előtt, amikor disszertációján dolgozott) mint a polgári ideológia uszályába keveredett megalkuvókat minősítette a helikonistákat, 1968-ban pedig, amikor a romániai magyar irodalom előzményeiről és a Helikonról szóló

tanulmányait közölte az Igaz Szóban, magát a marosvécsi írói szerveződést mint a Bánffy Miklós *politikai* programjának végrehajtására létrejött fedőszervet mutatta be. A Helikon humanista eszmeisége ezen interpretáció szerint csak arra szolgált, hogy leszerelje a haladás frontján álló írókat, azaz Varró lényegében ugyanazt az ítéletet mondja ki, amit annak idején Gaál Gábor a Korunkban. E szemlélet az ötvenes évektől töretlen, bár egyes jelenségek megítélése finomul. (Másképp meg torzul is. Úgy látom, 1957-ben Varró még tudta, hogy Kós az első világháború előtt *az erdélyi magyarság érdekében* bírálta a magyarországi kormánypolitikát – az „igazi” transzszilvanizmushoz vezető útja itt még nem tűnik föl olyan simának. Viszont említett cikkében az irodalomtörténész a transzszilvanizmusnak a Kósétól eltérő értelmezéseit egyértelmű kapcsolatba hozta a kozmopolitizmussal, a klerikalizmussal, sőt a fasizmussal.) Varró szerint születtek értékes művek a Helikon égisze alatt, amelyekkel foglalkozni kell, de a döntő nem ez, hanem a belső küzdelem, amelynek végén Kós és néppárti csoportja letette a fegyvert. Hiába, hogy az említett 1970-es vitában némileg árnyalódik a kép, az életműben sehol sem látjuk azt az ösvényt, amelyen a szerző az önéletírásában tükröződő Helikon-értelmezéshez eljutott. Egyetlen olyan cikkről tudok, amelyben a román Kós-recepció későbbi változásaira utal. Ezt már Magyarországra költözése után írta, a Kós-szobor átadása utáni napokban, s azt olvassuk benne, hogy az aggastyán író – bár a cikkből fölsejlően előérzetei talán lehettek – nem sejtette, hogy még az az idő is eljön, amikor az ő nevét sem lehet leírni Romániában. Egyébként Varró még ebben az írásban is (mely tehát egyike azoknak az egy kezünkön megszámolható közleményeknek, amelyek átjövetele után megjelentek tőle) csak „az Erdélyben együtt élő népek sorsközösségének, egymásrataltságának gondolatát” hirdető író emlékéit idézte (igaz, szembesítve – bár szinte „hallgatólagosan” – a nyolcvanas évek végi állapotokkal), pedig akkor ezzel párhuzamosan az életmű egyéb tanulságaira is jó lett volna kitérni.³⁵ A nem sokkal későbbi emlékiratban ott van az is, amit a szerző a román államszocializmusról gondolt – ami persze nem jelent ellenszenvet a román nemzettel szemben; sok rabtárs portréjából – nemzetiségiekéből, románokéből vegyesen – tisztelet és szeretet árad. Nos, nincs okunk feltételezni, hogy Varró az 1957-es és az 1968-as legfon-

³⁵ Varró János: „*Holtak itt is, ott is...*” Kós Károly születésnapjára. Magyar Nemzet, 1987. december 19., 9. p.

tosabb állításait nem gondolta volna komolyan. Ez alkatának is ellentmondott volna. Habitusát így írja le egyik volt rabtársa, a festő-költő Páll Lajos: „Emlékszem arra, hogy bent a börtönben nagy vitákba keveredett. Felidegesedett, megfogott egy kicsi szemüvegest és fölnyomta a rácsra, miközben ráordított: »kiprésellek, ha még egyszer ezt mondom.« Ez volt az utolsó érve. Ez különben a nagy méretű embereknél veszélyes, hamarabb elvesztik a türelmüket.”³⁶

Azt, hogy Varró János irodalomtörténeti tevékenységéhez hasonlóan prózaíróként is felemás eredményeket ért el, részben szintén a körülményeknek kell tulajdonítanunk, kevésbé a benne rejlő képességek jellegének. A hetvenes évek második felében, megtapasztalva kisebbségi közössége, különösen az ifjúság történeti ismereteinek hiányosságait,³⁷ történelmi regénye(ek) írására szánta el magát. Az első, amelyben Báthory István fejedelemsége megszilárdulásának fordulópontját, a Bekes Gáspár elleni küzdelmet dolgozta föl, még megjelenhetett. A regényt olvasva az első meglepő tapasztalatunk, hogy Kós Károly monográfiája semmit sem használ föl azokból a szemléleti, szerkezeti, nyelvi sajátosságokból, amelyek Kós történeti tárgyú prózáját jellemzik. A *Ki csatát nyer, koronát nyer* terjedelmesebb cselekményszála, amint két kritikus – Bernád Ágoston és Szász László – is megállapította,³⁸ egyértelműen romantikus; ez a kettősség szervesen, ráadásul a terjedősebbik s egyben kevésbé értékesebb szál elnyomja a másikat. Ez a nagyobbik hányad – a külföldi egyetemet járt Filep István deákot Báthory István a marosvécsi várba küldi, hogy megvédje azt a székely felkelőktől, ám ő minden lehetséges hibát elkövet s az első alkalommal elveszíti az erősséget – a hős szerelmi ügyeivel, a krimiszzerű betétekkel együtt boszszantóan naiv vagy álinaiv, ráadásul funkciótlan is, hiszen Báthory titkos terve éppen az, hogy elveszítse a várat, ugyanis Erdély belsejében akar döntő, megsemmisítő győzelmet aratni – ha a határszélről kergeti vissza a Bécs által támogatott lázadókat, Bekes újabb és újabb kísérleteket tenne a fejedelmi süveg megszerzésére. Benne van viszont a regényben számos, valószínűleg az író életéből leszűrt tapasztalat: Báthorynak, tehát

³⁶ P. Sebők Anna: *Kolozsvári perek 1956*. I. m., 233. p.

³⁷ „A romániai magyarság – s főleg a magyar ifjúság – történeti tudatának katasztrofális hanyatlását látva, 1974-ben erdélyi tárgyú történeti regény írását határoztam el.” Varró János: *Szakmai önéletrajz*. I. m. 7. p.

³⁸ Bernád Ágoston: *Történelem és regénykompozíció*. Utunk, 1976. 49. sz., 2. p.; Szász László: *Varró János: Ki csatát nyer, koronát nyer*. Igaz Szó, 1977. 3. sz., 262–264. p.

az erdélyi fejedelemség gondolatának fő ellenségei a Bekes Gáspár mellett fegyvert fogó székelyek. Nem kizárt, hogy ezzel egy apró, de nem lényegtelen fordulat következett be a romániai magyar történelmi tárgyú epikában: korábban a székely felkeléseket a munkásmozgalom előzményeiként, antifeudális küzdelmekként dolgozták föl. Varró székelyellenességének okaira emlékiratából következtethetünk – az ötvenes években, mint állítja, a romániai magyarság egységének fölszámolására hivatott eszköznek tartotta az akkor létrehozott székely „autonómiát”, a Maros Magyar Autonóm Tartomány létrejöttére büszke székelyek pedig korlátolt szeparatisták voltak a szemében. A regényből szakasztott ilyen képet kapunk róluk. Ezzel szemben az összes román szereplő – Varró transzszilvanizmusinterpretációjának megfelelően – becsületes hazafi és makulátlan jellem. Ami nem is volna baj, ha nem lógna ki az ideológia patája.

A Varró emlékiratához csatolt, Ábrahám Sándorné által írt életrajzi jegyzetben ott áll, hogy történelmi regényének folytatása már nem jelenhetett meg.³⁹ Ez pontosításra szorul; másodsor nem a korábbi cselekményszálat fonta tovább, hanem a fejedelemség történetének egy még drámaibb korszakát dolgozta föl, az 1650–1660-as évek fordulóját, a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratával kezdődő, Kemény János halálával végződő tragikus éveket, a fejedelemség többszöri felbomlásának idejét, a kis állam bukásának kezdetét. Tárgyáról és írói szándékáról nyilatkozott Varró a Tar Károly által vele készített és az Ifjúmunkás című hetilapban megjelent interjújában,⁴⁰ amelyben megnevezi fő forrásait, a korabeli emlékirat-irodalom klasszikus és kevésbé olvasott darabjait, illetve utal a korszakban eligazító forráscsoportokra, többek között az országgyűlési, megyei, székkapitánysági, törvénykezési iratokra, magánlevelezésekre, diáriumokra, naplókra, krónikákra, históriás énekekre, kalendáriumokra, gyászbeszédre, urbáriumokra, számadáskönyvekre. Fő erőssége valószínűleg ezeknek a történeti – részben latin nyelvű – forrásoknak az ismerete volt. Emlékiratában szól arról, milyen kedvvel tanult kollégiumi éve alatt latinul, továbbá más nyelveken is, illetve hogy általában híve volt – diákként is – azoknak a hagyományos pedagógiai módszereknek, amelyekkel a régi latinereket képezték. Varró forrásismeretét Bernád Ágoston is méltányolta hivatkozott kriti-

³⁹ Ábrahám Sándorné: *Egy huszadik századi bujdosó életútja 1927–2004*. In Varró János: *Erdélyi sorsvallató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallomása*. I. m., 238. p.

⁴⁰ Tar Károly: *Szerelmes történelem*. Ifjúmunkás, 1978. 28. sz., 4. p.

kájában. Prózájának mégsincs történeti atmoszférája; lehet, hogy fiatal olvasói nem is ezt várták el tőle. Az Ifjúmunkás 1978-ban több részletet is közölt a II. Rákóczi György korabeli regényből, s ezek (is) arról tanúskodnak, hogy írójuk (ismét) az ifjúságot tekintette célközönségének. Azt pedig, hogy első kísérlete nem tévesztett célt, egy-egy, az említett interjúba és egy szintén Tar Károly által írt riportba szótt olvasói levél (egy pedagógusé és egy diáklányé) igazolja, amelyek arról szólnak, hogy meg kell ismerni a történelmet és ezt a célt Varró regénye (az érdeklődés fölkeltesével is) hatékonyan szolgálja.⁴¹ (Maga a riport azt kutatja, hogy a regényben részletesen leírt kerelőszentpáli csatáról milyen ismeretek élnek a helyszínen.) A második regény, közölt részleteiből kikövetkeztethetően, epikusan szélesebb alapozású a korábbinál, váltakozó helyszínekkel és szereplőkkel; a részletek tárgya Rákóczi hadi készülődései, illetve az 1658-as török–tatár büntetőexpedíció. A lengyel hadjárat vagy következményei több regényben szerepeltek már, nem egy klaszszikus darabban is – lásd például Jókai más művei mellett *A Damokoszokat* vagy akár Kós *Varju nemzetségét* –, s éppen ekkoriban formálódott az erdélyi magyar „esszéepika” egyik legsúlyosabb alkotása, Szabó Gyula ugyancsak ezekről az évekről szóló, *A sátán labdája* című ötkötetes könyve. A téma aktualitása ezekben az években nyilvánvaló volt, s Varró mint ifjúsági író fontos helyet tölthetett volna be a maga közegében. Ő maga úgy értékelte, hogy az Ifjúmunkásban közölt regényrészletei és történelmi cikkei adták számára az értelmes alkotó munka utolsó lehetőségét az erdélyi magyar múlt idézésével. Az Ifjúmunkásban sorozatot, vagy inkább ritkán jelentkező rovatot indított, ebben az utalt regényrészletein kívül például Bethlen Gáborról vagy az utolsó tatárbetörésről írt, ám 1982-ben ezt betiltották, „s így a sajtóban minden út lezárult előttem”. Ezt szakmai önéletrajza utolsó oldalán írja Varró, de nem teszi hozzá, hogy az itt (olykor folytatásokban) közölt cikkeknek főcím szerint a fele a román – havasalföldi, moldvai – történelemről szól. Ezek éppen az 1982-es közlemények, amelyek kivétel nélkül a főtebb említett román krónikafordítások műhelyforgácsai, s ez érthetetlenül teszi, hogy miért éppen ekkor állították le a szerző Ifjúmunkás-beli publikációit.

Az életmű tehát részben csonka, legfontosabb darabjai befejezetlenek, megjelent részei nem tükrözik kellőképpen Varró tudását, filológiái

⁴¹ A második levelet lásd: Tar Károly: *Mire jó egy csatátér?* Ifjúmunkás, 1977. 5. sz., 4. p. (A szerző Regények színhelyén című sorozatában.)

ismereteit, s részben megkérdőjelezzik alkalmazásuk értelmét. Kielezeten, exponálva mutatják azokat az abszurd munkafeltételeket, amelyek egész generációk teljesítményét deformálták, tették tönkre, ha nem is mindig olyan arányban, mint az övét. Saját generációja történetének – lehetséges elfogultságai, érthető szubjektivitása és belső ellentmondásai ellenére is – igen fontos forrása ez a csonka emlékirat, amelyet szerzője legjelentékenyebb és (épp e vonásai miatt is) legtanulságosabb munkájának tartok.